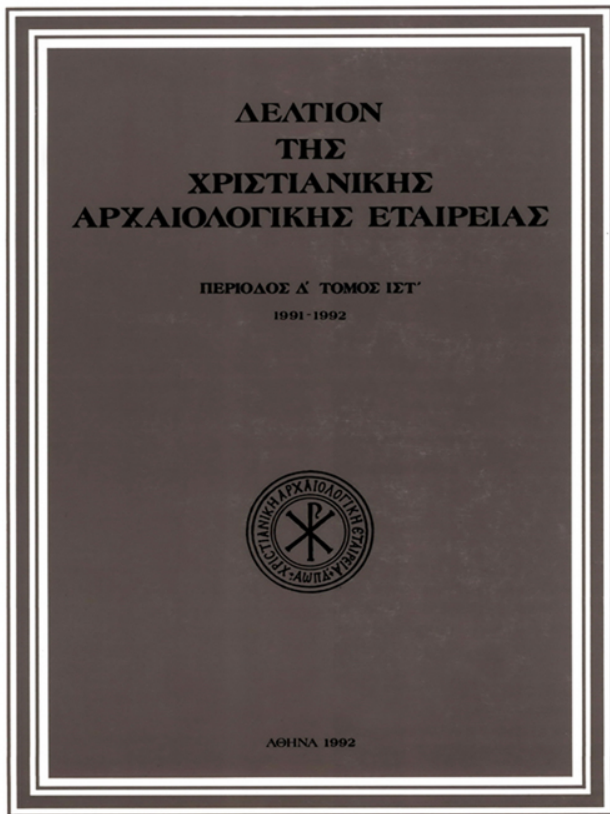


## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1992)

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)



Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1056](https://doi.org/10.12681/dchae.1056)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1992). Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 16, 39–46. <https://doi.org/10.12681/dchae.1056>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του  
André Grabar (1896-1990) • Σελ. 39-46

ΑΘΗΝΑ 1992

ΦΛΙΟΥΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΡΑΧΙΩΤΙΣΣΑ\*

<sup>ε</sup> Η Παναγία ή Ραχιώτισσα βρίσκεται πάνω στην ακρόπολη του αρχαίου Φλιούντος, βορειοδυτικά της σημερινής Νεμέας. Ο χαμηλός λόφος που υψώνεται βορείως του σημερινού επαρχιακού δρόμου δεσπόζει στην μικρή πεδιάδα που αποτελούσε στην αρχαιότητα το κεντρικό τμήμα της Φλειασίας<sup>1</sup> και διασώζει έρειπια και εγκατάσπαρτα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε μεγάλο αριθμό. Πιστεύεται<sup>2</sup> ότι τά λείψανα που σώζονται σε άμεση προσέγγιση με την Ραχιώτισσα ανήκουν στον ναό του Ἁσκληπιοῦ. Τό ἴδιο τό μνημεῖο εἶχε κτισθεῖ σε μεγάλο βαθμό από αρχαίο ὑλικό σε δεύτερη χρήση (Εἰκ. 1).

Ἡ μοναδική μνεῖα τῆς Παναγίας τῆς Ραχιώτισσας οφείλεται στον Δημ. Πάλλα<sup>3</sup>, ὁ ὁποῖος πρό τριάντα ἐτῶν ἀναφέρθηκε στό δυτικῆς τεχνοτροπίας δυτικό θύρωμα τοῦ ναοῦ καί τό συσχέτισε μέ ρωμανικά πρότυπα. Ἡ λανθασμένη ὁμως πληροφορία ὅτι τό μνημεῖο εἶναι «ἀνακατασκευασμένο ἐξ ὀλοκλήρου» ὑποβάθμισε τό ἐπιστημονικό του ἐνδιαφέρον καί ἀποθάρρυνε τήν ἐπανεξέτασή του.

Ἡ Παναγία ἦταν σχετικά μικρός δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναός, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐρειπώθηκε (ἄγνωστο πότε), ξανακτίσθηκε μέ μορφή μονοώρου ξυλοστέγου βασιλικῆς (Εἰκ. 2) μέ δικλινῆ τήν στέγη. Ἐπανειλημμένα ἀσβεστώματα ἐνοποίησαν ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά τίς ἐπιφάνειες τῆς ἐκκλησίας, εὐκόλα ὁμως κανεῖς διακρίνει τά παλαιά τμήματα, μεγάλο μέρος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, σχεδόν ὀλόκληρη τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί τοῦς δύο πεσσούς του. Αὐτά μᾶς ὀδηγοῦν σε ἱκανοποιητική ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου.

Ἐξωτερικά ἡ Ραχιώτισσα ἔχει διαστάσεις 7,43×11,50 μ. καί χάραξη τῶν γωνιῶν κανονική. Ὁ τοῖχος πού χώριζε τόν νάρθηκα ἀπό τόν κυρίως ναό ἔχει κατεδαφισθεῖ, διασώζονται ὁμως ἀφ' ἑνός τμήματά του ὑπό μορφήν παραστάδων στοῦς δύο πλευρικούς τοίχους καί ἀφ' ἑτέρου τό κατώφλι τῆς κεντρικῆς εἰσόδου στον κυρίως ναό, ἀνοίγματος 1,10 μ. στήν ἀρχική του θέση. Οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι πού διακρίνονται ἐξωτερικά στοῦς πλαγίους τοίχους μαρτυροῦν διαφορά οἰκοδομικῆς φάσεως μεταξύ τοῦ νάρθηκος καί τοῦ ναοῦ, ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας ὁμως πιστοποιεῖ ὅτι μεταξύ τῶν δύο δέν ὑπάρχει σημαντική χρονική ἀπόσταση (Εἰκ. 3).

Ὁ κυρίως ναός ἔχει ἐσωτερικῶς πλάτος 6 μ. περίπου καί μήκος 5/4,80 μ. περίπου. Ἔχει μιά ἀπ' εὐθείας εἴσοδο ἀπό τήν νοτία πλευρά τῆς ἐκκλησίας καί ὀριοθετεῖται πρὸς τά ἀνατολικά ἀπό τοῦς δύο τετραγώνους περίπου σε κάτοψη πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ, πού σώζονται σε ὕψος 2,70 μ. ἀπό τό δάπεδο<sup>4</sup>. Ἐνα νεωτερικό ξύλινο, ἄτεχνο τέμπλο ὑψώνεται στήν θέση αὐτή<sup>5</sup>. Ἡ πρόθεση καί τό διακονικό στεγάζονταν μέ ἐνιαῖες καμάρες πού ἔφθαναν ἕως τόν ἀνατολικό τοῖχο καί τῶν ὀπίσθιων οἱ γένεσις εἶναι ἀκόμα ἐμφανεῖς. Τά τόξα πού γεφυρώνουν τοῦς πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο διατηροῦνται σε ἀρίστη κατάσταση, κατασκευασμένα ἀπό λαξευτό πωρόλιθο καί μέ τά ἐσωρράχιά τους σε ὕψος 2,27 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ.

Οἱ κόγχες προθέσεως καί διακονικοῦ ἀνοίγονται στό πάχος τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ κεντρική προβάλλει ἐξωτερικά ἡμιεξάγωνη ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο. Τό τεταρτοσφαῖριο τῆς κεντρικῆς κόγχης ἔχει καταστραφεῖ, πλὴν ὁμως διακρίνεται (κάπως ἀσαφῶς) ἡ γένεσή του σε ὕψος 3,11 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο. Ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι κατασκευασμένη ἀπό παλιά μάρμαρα, κίονα διαμέτρου 53,5 ἐκ. καί πλάκα διαστάσεων 90×80 ἐκ. Στόν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἀνοίγεται θυρίδα. Μιά κατακόρυφη βαθιά πατουρά στον βόρειο πεσσό μαρτυρεῖ τήν θέση ἑνός θωρακίου τοῦ ἀρχικοῦ (;) τέμπλου τῆς ἐκκλησίας.

\* Εὐχαριστῶ καί ἀπό τήν θέση αὐτή τόν συνάδελφο Σταύρο Μαμολοῦκο, ὁ ὁποῖος μέ βοήθησε στήν σχεδιαστική τεκμηρίωση τοῦ μνημείου, τόν Ἰούλιο τοῦ 1984.

1. E. Meyer, Phleious, RE XX 1, 1941, στ. 269-290. Ν. Φαράκλας, Ἀρχαῖες ἐλληνικές πόλεις, 11, Ἀθήναι 1972, σ. 11, Ἐπίμετρο. Ν. Παπαχατζῆς, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, Ἀθήναι 1976, σ. 114-119.

2. Παπαχατζῆς, ὀ.π., σ. 118, σημ. 8.

3. Δημ. Πάλλας, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 296, σημ. 3, εἰκ. 28.

4. Τήν πρὸς τά πάνω συνέχισή τους πιστοποιεῖ λίθος πού προεξέχει ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο.

5. Ξύλινη ἐπίσης εἶναι ἡ νεωτερική ὀροφή πού ἀποκρύπτει σήμερα τήν κατασκευή τῆς στέγης. Τό βυζαντινό δάπεδο ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου καταστραφεῖ καί ἦταν, πιθανότατα, σε ἄρκετά χαμηλότερη στάθμη ἀπό ἐκείνην τοῦ σημερινοῦ. Τό πολύ μικρό ὕψος τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἐνισχύει τήν ὑπόθεση αὐτή, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τόν νάρθηκα.

Ἄλλά τό ἐνδιαφέρον τῆς Ραχιώτισσας βρίσκεται κυρίως στήν κατασκευή καί τήν μορφή της. Ὅσο τουλάχιστον διακρίνεται ἀπό τό ἀρχικό κτίριο εἶχε γίνει ἀπό ὀγκώδεις λιθοπλίνθους, ἄριστα λαξευμένες καί προερχόμενες ἀπό ἀρχαία μνημεῖα τοῦ Φλιοῦντος. Στήν δυτική καί στήν νοτία εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας (πού σώζονται ἄθικτες) (Εἰκ. 4α καί 6) τά ἀνώφλια εἶναι ὀγκωδέστατα καί στίς γωνίες ἔχουν τοποθετηθεῖ πελώριοι γωνιόλιθοι. Σέ μεγάλο ἀριθμό ὀγκώδεις λίθοι πού προέρχονται ἀπό τήν ἐκκλησία κείτονται γύρω της· εἶναι φανερό ὅτι οἱ χωρικοί ὅταν ξανάκτισαν τά πάνω μέρη τῶν τοίχων δέν μπόρεσαν νά τοῦς ξανατοποθετήσουν μή ἔχοντας τίς κατάλληλες ἀνυψωτικές μηχανές (Εἰκ. 5).

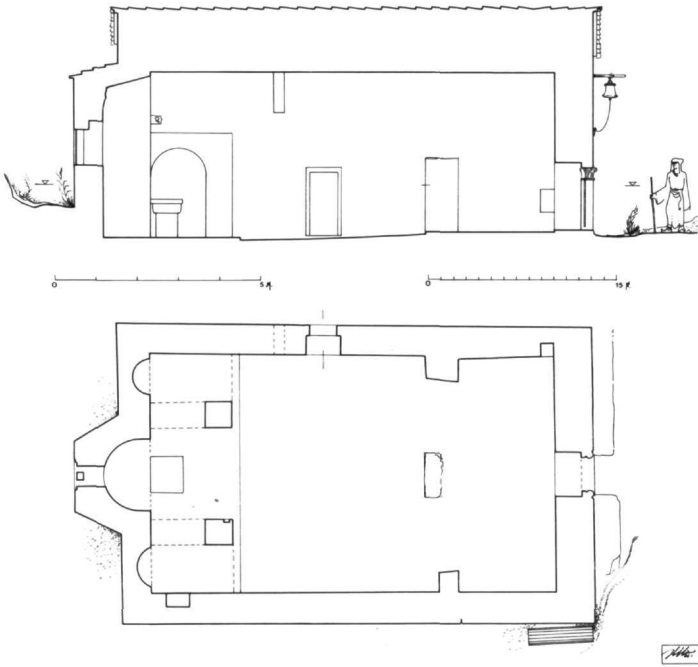
Τό θύρωμα στήν ὄψη τοῦ ναοῦ παρουσιάζει σαφή τάγοτικά χαρακτηριστικά. Δύο ἡμικίονες συμφυεῖς μέ ὀγκωδέστατους λίθους πλαισιώνουν τό ἀνοιγμα καί στηρίζουν τό μονόλιθο ἀνώφλι, διαστάσεων 0,37×0,415×1,695 μ. Οἱ ἡμικίονες, διαμέτρου 16 ἢ 15,5 ἐκ., ἐπιστέφονται ἀπό κορινθιάζοντα κιονόκρανα, μέτρια σέ ἐκτέλεση (Εἰκ. 7-8), τῶν ὁποίων τίς λεπτομέ-

ρειες κρύβουν τά ἐπανελημμένα ἀσβεστώματα. Τά κιονόκρανά τους, πού εἶναι συμφυή μέ ἐπικράνα τῶν ἀτελῶν παραστάδων πού πλαισιώνουν τήν θύρα, χαρακτηρίζονται ἀπό ὀγκηρά crotchets στήν θέση τῶν ἐλικῶν. Τό πρὸς τά κάτω τελείωμα τῆς γλυφῆς πού διαμορφώνει τόν ἡμικίονα, μέ τό στερεοτομικό σχῆμα του, θυμίζει ἐπίσης τίς δυτικές μορφές (Εἰκ. 4). Στήν νοτία εἴσοδο ἔχομε πάλι ὀγκώδεις ὑπέρθυρο καί βαρεῖς τοῦς πλευρικούς ὀρθοστάτες, ἡ μορφική ὁμως ἀνάπτυξη περιορίζεται σέ μιά λοξή ἀπότμηση περιμετρικά στό ἀνοιγμα (Εἰκ. 6).

Ἐλάχιστοι ἀπό τοῦς ὀγκώδεις λίθους τῆς Ραχιώτισσας (στήν βορεία πλευρά τοῦ νάρθηκος) διατηροῦν ἀπό τήν πρώτη τους χρήση ἐντορμίες συνδέσμων, γλυφές καί τά παρόμοια. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στό ἀρχαῖο ὑλικό ἔγινε νέα ἐπεξεργασία καί λάξευση. Τό πράγμα εἶναι φανερό στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, στίς γωνίες τῆς ὁποίας οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν τίς ἐπιθυμητές λοξές ἐπιφάνειες (Εἰκ. 9). Στήν νοτία πλευρά τμήμα τοῦ παλαιοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας φθάνει σέ ὕψος τουλάχιστον 4 μ. ἀπό τό δάπεδο καί μᾶς δίνει τήν θέση καί τό πλά-

Εἰκ. 1. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Γενική ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπό τά νοτιοανατολικά.



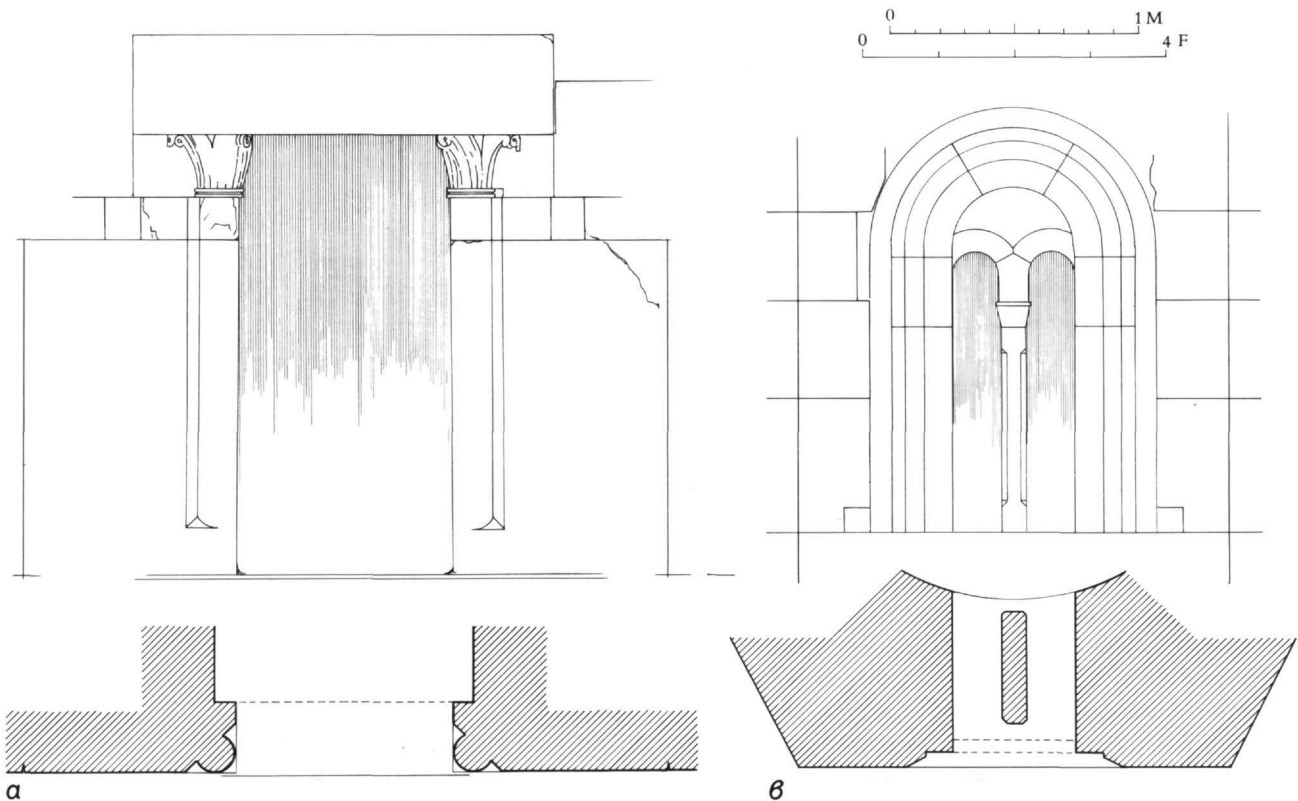


Είκ. 2. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Κάτοψη καὶ κατά μήκος τομή τοῦ ναοῦ στήν ὑπάρχουσα κατάσταση.



Είκ. 3. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ μνημείου μέ ἐνδειξη τῆς ἀρχικῆς καὶ τῆς νεωτέρας τοιχοποιίας τῆς.

Είκ. 4. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος: α. Ἡ δυτικὴ εἴσοδος (κάτοψη καὶ ὄψη), β. Τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (κάτοψη καὶ ὄψη) σέ ἀναπαράσταση.





Είκ. 5. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ μνημείου.

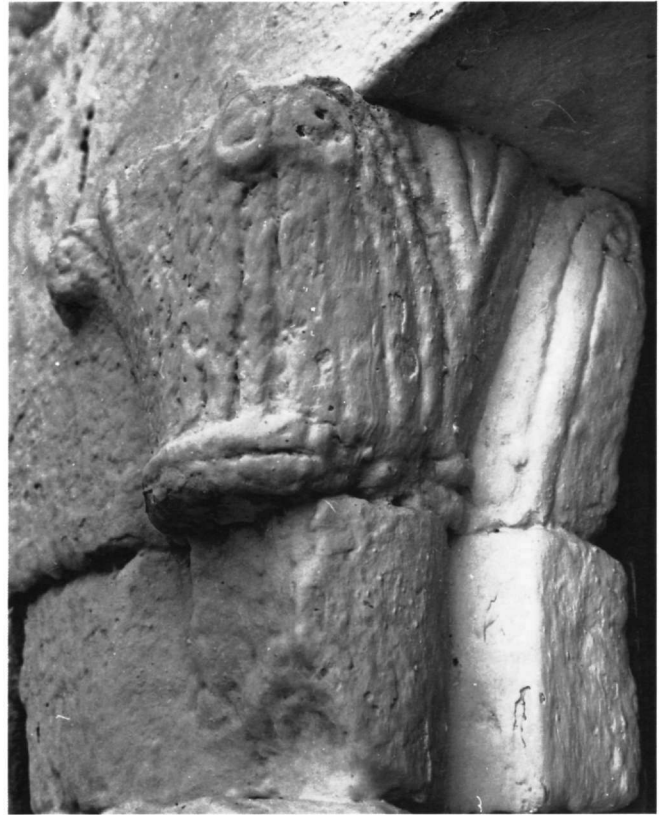
Είκ. 6. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ νοτιὰ εἴσοδος.

τος τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀλλὰ καί τὴν μορφή τοῦ μονολόβου παραθύρου τῆς, μέ λίθινες ὀλόσωμες παραστάδες. Πώρινες λαξευτές παραστάδες καί μάλιστα λοξότμητες (Είκ. 4β) εἶχε καί τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό ἓνα τμήμα τους σωζόμενο κατὰ χώραν. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι στήν προσαρμογή τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ναοῦ ἄλλοτε διαπιστώνεται πλήρης ἐπαφή, ἄλλοτε παρεμβάλλεται σέ μικρό πάχος ἀσβεστοκονίαμα καί ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται λεπτά τοῦβλα ἢ καί μικρά κομμάτια λίθων. Ἡ τελευταία αὐτή περίπτωση δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀφορᾷ στήν ἀρχική φάση τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν παραστάδων τοῦ Ἱεροῦ — 2,33 μ. — μάς δίνει τὴν διάμετρο τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Ραχιώτισσας. Ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος ἄξων τοῦ τρούλλου (καί κατὰ συνέπεια τῶν ἐγκαρσίων κεραίων ἐσωτερικά) συμπίπτει ἀπολύτως μέ ἐκεῖνο τοῦ νοτίου μονολόβου παραθύρου, ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς μεσοβυζαντινές σταυροειδεῖς ἐκκλησίες (Είκ. 10).

Ὅπως σημειώθηκε, σέ ἀπόλυτο ὑψόμετρο (βλ. Είκ. 9, σχέδια τομῆς) 1,80 μ., δηλαδή 3,20 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο, διακρίνεται (ἄν καί ἀσαφῶς) ἡ γένεση τοῦ τε-





Είκ. 7-8. Ραχιώτισσα Φλιούντος. Λεπτομέρειες τῶν δύο κιονοκράνων τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

ταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Στὴν ἴδια στάθμη βρίσκονται οἱ γενέσεις τῶν τεσσάρων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ πού διάρθρωσαν τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ. Ἡ στάθμη αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀρμονικὴ σχέση μὲ ἐκείνην τοῦ θόλου (καμάρας) τοῦ διακονικοῦ, τοῦ ὁποῦ θόλου ἡ γένεση σαφῶς μετρίεται στά 0,99 μ. ἀπολύτου ὑψομέτρου καὶ τὸ ἐσωρράχιο βρισκόταν στά

$$0,99 + \frac{6,02-4,82}{2} = 1,59 \mu. \text{ Ἐὰν δεχθεῖ δηλαδὴ κανεῖς}$$

ὅτι τὸ πάχος τῶν καμαρῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἦταν 20 ἐκ. περίπου, ἡ γένεση τῶν ἡμικυλίνδρων τοῦ σταυροῦ ἄρχιζε εὐθύς ψηλότερα, στὴν στάθμη  $1,59+0,20 \approx 1,80 \mu.$  τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου.

Μὲ ἀναλόγους ὑπολογισμούς προκύπτει ὅτι τὸ ἐσωρρά-

$$\chi\iota\omicron \tau\omega\upsilon \theta\acute{o}\lambda\omega\nu \tau\omicron\upsilon \sigma\tau\alpha\upsilon\rho\acute{o}\upsilon \xi\phi\theta\alpha\nu\epsilon \sigma\acute{\alpha} \frac{2,33}{2} + 1,80 =$$

2,965 μ. τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου καὶ ἡ στάθμη τῆς στεφάνης τοῦ τροῦλλου στά 3,20/3,33 μ. περίπου.

Ἄκόμα ψηλότερα ἡ ἀναπαράσταση γίνεται ὑποθετικὴ. Ἐφαρμόζοντας μιὰ χάραξη τριγωνισμοῦ<sup>6</sup> θεωροῦμε ὅτι ἡ στάθμη τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ κελύφους τοῦ τροῦλ-

λου ἀπὸ τὸ δάπεδο βρισκόταν στά 7,50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο:  $\frac{h}{6,00/2} = \frac{3,20+1,40}{6,02-4,18} \quad h/3,00 = \frac{4,60}{1,84} \quad h = 7,50 \mu.$

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐγίνε τὸ σχέδιο τομῆς τῆς Εἰκ. 10. Στὸν νάρθηκα ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὑποθετικὴ, ὄχι ὅμως καὶ μὴ πιθανή.

Ἐπιπλέον εἶναι ἐπίσης ἡ σχεδίαση μικροῦ προβόλου στὴν δυτικὴ στήριξη τῶν τόξων πού γεφύρωναν τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Δίνουν τὴν δυνατότητα ταπεινώσεως τῶν ἐξωρραχίων τους καὶ μιμοῦνται ἓνα συγγενικὸ σταυροειδὲς μνημεῖο, τὸ Παλαιομονάστηρο Φανερωμένης Κορινθίας<sup>7</sup>.

Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 4β) εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα ὑποθετικὴ. Οἱ παραστάδες (καὶ σὲ συνέχεια τὸ ἐξωτερικὸ τόξο τοῦ παραθύρου) ἦταν ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἀσφαλῶς εἶχαν τὴν σύνθετη διατομὴ τοῦ σωζομένου κατὰ χώραν ἀριθ. 6. Στὴν ἐγκαρσία τομῆ τοῦ μνημείου. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Παρατηρήσεις στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς, Χρονικά Αἰσθητικῆς, Β' (1963), σ. 119-130 καὶ Ν. Mutsopoulos, Harmonische Bauschnitte in der Kirchen vom Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland, BZ 55 (1962), σ. 274-291.

7. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ABME Α' (1935), σ. 88-89, εἰκ. 36.

στερά κομματιού, ύψους 85 εκ. Μιά λοξή απότμηση ενός από τους γωνιολίθους ψηλότερα δίνει ένα μέγιστον ύψους στο παράθυρο· πιθανότατα ήταν σε επαφή με την περιβάλλουσα τόξω εξωτερικό τόξο ταινία. Έτσι μπορεί κανείς με βεβαιότητα να χαράξει τό λίθινο τόξο στις στάθμες μεταξύ 1,43 και 1,68 ψηλότερα από την ποδιά του παραθύρου. Όλα τὰ υπόλοιπα στοιχεία του ανοίγματος αυτού της κόγχης του Ἱεροῦ εἶναι υποθετικά. Προβληματική επίσης εἶναι ἡ μορφή της ταινίας, πλάτους 7 εκ. περίπου, πού περιέβαλλε τό παράθυρο. Στην θέση αὐτή θά περίμενε κανείς μία ὀδοντωτή ταινία, ὅπως καί σε ἄλλα παράθυρα τοῦ τύπου αὐτοῦ<sup>8</sup>, τό μικρό ὅμως πλάτος κάνει πολύ δύσκολη τήν λύση αὐτή.

Ἀπό πλευρᾶς τυπολογικῆς ἢ ἐξεταζομένη ἐκκλησία ἦταν ἕνας ναός ἀπλός δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο. Κατά τόν 12ο καί τόν 13ο αἰῶνα ὁ τύπος αὐτός εἶναι πολύ διαδεδομένος στήν Πελοπόννησο (καθολικό Γαστούνης, Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας, Ἅγιος Ἰωάννης Ἐλεήμων Λιγουριῦ, Ἅγιος Γεώργιος Ροῖνου Μαντινείας, Παλαιομοναστηρο Φανερωμένης Κορινθίας, Ἅγιος Ἀθανάσιος καί Ἅγιος Σώζων Γερακίου, Ἅγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας, Ἐπισκοπή Μάνης, Ἅγία Βαρβάρα Ἐρήμου, Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς, καθολικό Λέχοβας, Κοίμηση καί Ταξιάρχες Σοφικοῦ, Ἅγιος Νικόλαος Καλονῆς Πάρνωνος, καθολικό Ταρσινῶν), ὅπως καί σε ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Γιά τούς δικιόνιους σταυροειδεῖς ἔχουν γραφεῖ πολλά<sup>9</sup> καί εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν διαδεδομένοι τόσο στήν ἑλλαδική «σχολή» ὅσο καί σε ἐκείνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>10</sup>. Ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία δέν παρουσιάζει ἰδιοτυπίες στά ἐπί μέρους στοιχεία τοῦ σχεδίου της.

Πολύ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ κατασκευή καί οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές τῆς Ραχιώτισσας, παρά τό γεγονός ὅτι μεγάλο μέρος της ἔχει καταστραφεῖ. Τό μνημεῖο ἀνήκει στήν ὁμάδα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν κατασκευασμένων ἀπό λαξευτή τοιχοποιία καί μάλιστα ἀπό βαρεῖς καί ὀγκῶδεις λίθους. Ἡ ἀφθονία τοῦ ὑλικοῦ ἀπό κτίρια τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος διευκόλυνε τό ἔργο, εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ἀφ' ἑνός ἢ μή χρησιμοποίηση τοῦ βλῶν καί ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐκ νέου λάξευση τῶν λιθοπλίνθων ἀποτελοῦν ἐπιλογές τοῦ ἀρχιτέκτονος γιά τήν πρόσδοση ἑνός συγκεκριμένου ὕψους (μνημειακοῦ παρά τό μικρό του μέγεθος) στόν ναό. Ὅμοια λαξευτῆς τοιχοποιίας παραδείγματα εἶναι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στά Καμπιά<sup>11</sup>, τῆς Παναγίας Ἐλεούσας στήν Σουβάλα<sup>12</sup>, τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης<sup>13</sup> καί τριῶν ἐκκλησιῶν στήν Μάνη, τῆς Βλαχέρνας<sup>14</sup>, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στόν Πύργο τοῦ Δηροῦ<sup>15</sup> καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Καμπινάρι παρά τήν Πλάτσα<sup>16</sup>.

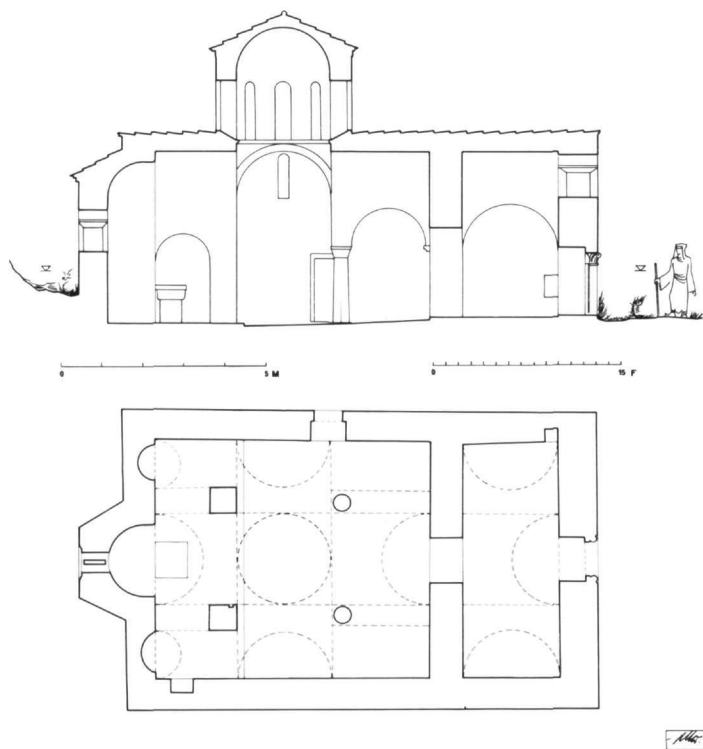


Εἰκ. 9. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Όλα τὰ ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικά μνημεῖα ἀνήκουν στόν 12ο αἰῶνα καί βρίσκονται στό τέλος μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας τελειοποιήσεως τῆς λιθοξοικῆς καί ἐγκαταλείψεως τῶν παλιῶν τρόπων κατασκευῆς μέ τοῦβλα ἢ μέ μικρούς λίθους καί τοῦβλα. Γιά τήν προοῖσα αὐτή βελτίωση τῶν κατασκευῶν ἔχει ξαναγίνει λόγος<sup>17</sup>. Πολύ χαρακτηριστική γιά τόν ναό τῆς Ραχιώτισσας εἶναι ἡ ἐφαρμογή ὀγκῶδων βαρυτάτων λιθοπλίνθων, ἄριστα λαξευμένων, ὅπως λ.χ. στό ἀνώφλι τῆς δυτικῆς θύρας, στήν ποδιά τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ Ἱεροῦ (πού καταλαμβάνει ὀλόκληρο τό πλάτος τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ) καί στήν στρώση πάνω ἀπό τό ἀνώφλι τῆς νοτίας εἰσόδου. Στήν Ραχιώτισσα πάντως δέν ἔχομε ἰσοῦψεις συνεχεῖς δόμους (ὅπως στά Καμπιά), πιθανότατα λόγω τῶν δεσμεύσεων πού ἐπέβαλε ἡ οἰκονομία τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ.

Οἱ λίθινες καλολαξευμένες παραστάδες τόσο τοῦ μονόλοβου παραθύρου τῆς νοτίας κεραίας ὅσο καί τοῦ διλόβου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, παρά τήν ἀποσπασματική τους διατήρηση, μαρτυροῦν τήν συγγένεια τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου μέ ἄλλα τοῦ 12ου καί τοῦ 13ου αἰῶνος στήν Πελοπόννησο, ὅπως στόν Ταξιάρχη καί τήν Κοίμηση τοῦ Σοφικοῦ<sup>18</sup>, στό Πλατανίτι<sup>19</sup>, στήν





Εικ. 10. Ραχιώτισσα Φλιούντος. Κάτοψη και κατά μήκος τομή του ναού σε αποκατάσταση.

Βλαχέρνα της Ήλειας<sup>20</sup>, στην Κοίμηση του Μέρμπακα<sup>21</sup>, στον Άγιο Νικόλαο Κλένιας<sup>22</sup> και σε όρισμένα μνημεία της Μάνης.

Τά μικρά κιονόκρανα στην είσοδο του νάρθηκος αποτελούν αδέξιες απομιμήσεις γοθθικών κιονοκράνων και πιθανότατα πιστοποιούν ότι η Ραχιώτισσα κτίσθηκε μετά την φραγκική κατάκτηση και ανήκει στον 13ο αιώνα. Αποτελεί αυτό μίαν ακόμα ένδειξη ότι οι οικοδομικοί τρόποι που ώρίμασαν κατά τον 12ο αιώνα δεν διακόπηκαν με την βίαιη πολιτική αλλαγή του 1204, αλλά εξακολούθησαν να εφαρμόζονται.

Τά ιδιόμορφα κιονόκρανα της εισόδου και ο τρόπος με τον οποίο στηρίζουν ένα όριζόντιο βαρύ ανώφλι φέρνουν αμέσως στην μνήμη τό μικρό καθολικό της Φανερωμένης παρά τό Χιλιόμοδι<sup>23</sup>, σε μικρή σχετικώς απόσταση από τό εξεταζόμενο μνημείο. Τήν ζωηρή ομοιοτητα τους είχε προσέξει και ο Δημ. Πάλλας<sup>24</sup>. Υπάρχουν όμως και άλλα κοινά στοιχεία: ο αρχιτεκτονικός τύπος, ή απουσία μικρών άψιδων στην ανατολική πλευρά, τό κοινό πλάτος 7,45 μ. Η κόγχη του Ίερού της Φανερωμένης έχει γίνει πάλι από εξ ολοκλήρου λαξευτή τοιχοποιία. Παρά τήν πρόθεση όμως τό αποτέλεσμα διαφέρει κατά πολύ, επειδή εδώ οι πέ-

τρες είναι μικρές και δέν διετίθετο κατάλληλο άρχαιο ύλικό. Δέν θά απέκλειε πάντως κανείς τά δύο μνημεία νά είχαν γίνει από τόν ίδιο άρχιτέκτονα.

Η καταστροφή όλων τών θόλων τής εξεταζομένης εκκλησίας δέν επιτρέπει τήν μελέτη του τρόπου δομής τους. Τά τόξα πού γεφυρώνουν τούς πεσσούς του Ίερού μέ τόν ανατολικό τοίχο, κατασκευασμένα από καλολαξευμένους θολίτες, προσφέρουν μίαν ένδειξη του ότι και οι θόλοι είχαν ανάλογη τήν κατασκευή, ή όποια άλλωστε βρίσκεται σε συμφωνία μέ τήν εποχή

8. Όπως λ.χ. τής νοτίας κεραίας τών Ταξιαρχών Σοφικού (Όρλάνδος, δ.π., σ. 72, εικ. 23) ή του Ταξίαρχη Μεσαριάς Άνδρου (Α. Όρλάνδος, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 20-21, εικ. 13, 14).

9. Μ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τής Μονής Πετράκη Άθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Β' (1960-61), σ. 123-124. Μ. Χατζηδάκης, Μεσοβυζαντινή Τέχνη, ΊστΕΕ, Θ', 1979, σ. 397. Chr. von Scheven-Christians, Die Kirche der Zoodochos Pégé bei Samari in Messenien, Bonn 1980, σ. 78 κ.έ.

10. Βλ. κυρίως St. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985, σ. 223-228.

11. R. W. Schultz-S. H. Barnsley, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phokis, London 1901, σ. 68-71.

12. Χ. Μπάρα, Ό βυζαντινός ναός τής Σουβάλας, Χαριστήριον εις Α. Κ. Όρλάνδον, Δ', Άθήναι 1967-68, σ. 303-328. Η πρώτη χρονολόγηση του σπουδαίου αυτού μνημείου έχει επανειλημμένως άμφισβητηθεί.

13. Γ. Σωτηρίου, Η Όμορφη Έκκλησία τής Αίγινης, ΕΕΒΣ Β' (1925), σ. 242-276. Ch. Bouras, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin, Beograd 1988, σ. 275, εικ. 10.

14. Α. Η. S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-33), σ. 149, εικ. 5, 6.

15. Στην θέση Φουρνιάτα. Βλ. δ.π., σ. 151-162, Έ. Κουνουπιώτου-Μανωλάτσου, Ρ. Έτζέογλου, Χρονικά Μέσα Μάνης, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 298, πίν. 237.

16. R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-1909), σ. 185, εικ. 2, σ. 194, πίν. XV. Megaw, δ.π., σ. 152-155, 162. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Άγίου Νικολάου στην Πλάτσα τής Μάνης, Άθήνα 1975. Δέν είναι δύσκολο νά διακρίνει κανείς ότι ή εκκλησία στην πρώτη της φάση δέν ήταν κτισμένη με τό γνωστό στην Μάνη «μεγαλιθικό σύστημα», αλλά με λαξευτή τοιχοποιία από ογκώδεις λίθους.

17. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «Άναγεννήσεις» και αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ε' (1969), σ. 268 κ.έ. Bouras, δ.π.

18. Όρλάνδος, δ.π. (ύποσημ. 7), σ. 62, 63.

19. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 191-196, πίν. 1.

20. Α. Κ. Όρλάνδος, Αί Βλαχέρναι τής Ήλειας, ΑΕ 1923, σ. 5-35.

21. Struck, δ.π., σ. 201-210, πίν. VI-XI.

22. Μ. Άσπρā-Βαρδαβάκη, εις Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Άθήνα 1984, σ. 49. Η αρχιτεκτονική του ναού παραμένει οδισιαστικώς άγνωστη.

23. Όρλάνδος, δ.π. (ύποσημ. 7), σ. 85-90.

24. Πάλλας, δ.π. (ύποσημ. 3), σ. 297, εικ. 29 εν παραβολή προς τήν εικ. 28.

ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Οἱ βαριές λιθόπλινθοι ἀσφαλῶς συμπληρώνονταν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ σὲ πολλές θέσεις μὲ ἀργολιθοδομή, προκειμένου οἱ τοῖχοι νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἐπιθυμητὸ πάχος. Σύμφωνα πάντως καὶ μὲ ὅσα προηγήθηκαν γιὰ τὴν μορφή τῆς τοιχοποιίας εἶναι φανερό ὅτι τὸ κτίσιμο εἶχε γίνει μὲ τὴν βοήθεια κάποιων ἀπλῶν μηχανῶν, πιθανῶς βαρούλκων μὲ τροχαλίες<sup>25</sup>, δεδομένου ὅτι τὸ βάρος τῶν λίθων ἔκανε ἀδύνατη τὴν μεταφορά καὶ τὴν τοποθέτησή τους μὲ τὰ χέρια.

Ἡ Παναγία ἢ Ραχιώτισσα εἶχε προταθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνος, τὰ ὅποια ἤδη πρὸ τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως εἶχαν υἱοθετήσει μορφές τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς<sup>26</sup>. Ἡ πρώτη αὐτῆ χρονολόγησή της, ἀνεπιβεβαίωτη ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες, ἀμφισβητεῖται δεδομένου ὅτι ἄλλα συγγενῆ μνημεῖα (καὶ μάλιστα ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως στὸν Μέρμπακα) ἐπὶ τῇ βάσει νεωτέρων στοιχείων, ἀναχρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰῶνα. Ἀλλὰ ἡ διαπραγμάτευση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ζητήματος, τῆς πρώτης ἐμφανίσεως ρωμανικῶν καὶ γοθτικῶν στοιχείων στὴν ναοδομία τῆς Πελοποννήσου, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει στὴν παρούσα μελέτη.

## ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Τὸ παρὸν ἄρθρο εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ ὅταν κυκλοφόρησε τὸ τέταρτο τεῦχος τοῦ 60οῦ τόμου (1991) τοῦ περιοδικοῦ *Hesperia*, σὲ ὁποῖο δημοσιεύεται ἡ μελέτη τῆς Susan E. Alcock (σ. 421-463), *Urban Survey and the Polis of Phlious*. Σὲ αὐτὴν συμπεριλαμβάνονται (σ. 437-439) συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ ναυδρίου, ἀναφορά σὲ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὰ spolia πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σὲ αὐτό, καθὼς καὶ σχέδια τῆς σημερινῆς καταστάσεως (κάτοψη καὶ τέσσερις ὄψεις) μὲ ἔμφαση στὰ ἐνσωματωμένα spolia στοὺς τοίχους τοῦ ναῖσκου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὴν Rosemary Robinson.

25. Βλ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων*, Πραγματῆματα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1934, Α', σ. 335, πίν. 60.

26. Πάλλας, ὁ.π. Bouras, ὁ.π., σ. 376.

## Ch. Bouras

### PHLIIOUS. THE PANAYIA RACHIOTISSA

Located in the acropolis of ancient Phlious near Nemea in the Peloponnese is a small church dedicated to the Theotokos with the eponym "Rachiotissa". The site preserves ancient Greek ruins and a great number of scattered architectural members. The church of the Theotokos lies to a great extent on ancient stone blocks which have been re-utilised. The first mention of this noteworthy Byzantine church was made thirty years ago by D. Pallas.

The Panayia was initially a two-columned domed cross-in-square church with narthex; after having fallen into ruin, it was rebuilt without great care in the form of a single-cell basilica with a wooden roof. Careful examination of the walls enables the observer to differentiate the original from the later parts of the building. Fig. 2 provides a plan and section of the monument as it exists today. No interior wall-paintings are discernible.

The architectural interest of the Panayia church lies not so much in its type (which is quite common during the mid-Byzantine period in the Peloponnese) as in its construction and outer appearance. The building employed finely hewn large limestone blocks without brick inclu-

sions, some of which (such as those used for the door lintel) are quite heavy. The west doorway preserves two half-columns with gothic-style capitals. Hewn porostone antae exist both at the south entrance and in the window of the sanctuary conch. The hewn blocks provided the monument with a certain individual quality. A series of observations and calculations allow the drawing of a plan and section of the Panayia Rachiotissa (Fig. 10) in its initial phase, as well as of the window of the sanctuary conch (Fig. 4, β).

The monument discussed here belongs to a group of mid-Byzantine churches in Greece constructed with hewn masonry blocks of considerable size, such as the church of Ayios Nikolaos in Kambia, the Eleousa at Souvala, the Omorphe Ekklesia in Aegina, the Vlacherina in the Mani, and a few others. These are dated to the twelfth century. The small gothic column-capitals, however, confirm that the church was constructed after the Frankish occupation of 1204. They also indicate the church's immediate relationship with the katholikon of the Phaneromeni monastery at Chiliomodi in the neighbouring area.